

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Бойко Н. Л. «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства», подану на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології»

Актуальність теми дослідження. Слід погодитися з авторкою, що актуальність ґрунтовного дослідження демократизації із залученням новітніх інтернет-технологій у сучасному українському суспільстві зумовлена тим, що наша країна сьогодні активно рухається в напрямі розбудови демократичного суспільства. Курс держави на подальший розвиток інтернет-технологій як одного з важливих засобів поглиблення демократичних трансформацій у суспільстві пов'язаний із розвитком *e*-ресурсів соціально-громадянської активності та взаємодії. Означений курс держави реалізується в цілому ряді законодавчих актів і постанов, реалізації урядових програм. Нині в Україні активно впроваджуються елементи *e*-уряду, *e*-демократії (електронні програми «Держава в смартфоні», «ДіЯ», «Відкриті дані», «Трембіта», система ProZorro й система DoZorro, «електронні петиції», «електронні запити», «електронні консультації», «місцеві громадські бюджети» тощо). Ефективне впровадження таких програм має сприяти відкритості і прозорості діяльності органів влади; активізації діалогу влади із суспільством; подоланню корупційної компоненти в рамках реалізації відносин «державна–громадянин»; розширенню соціально-громадянської *e*-активності тощо.

Проте саме лише збільшення кількості *e*-інструментів взаємодії держави з громадянами в онлайн-форматі є недостатнім задля реалізації демократичної трансформації суспільства. Ефективність використання Інтернету як ресурсу демократизації забезпечується не лише створенням системи формальних утворень для розвитку *e*-діалогу громадян із владою, а й дієвого використання цих можливостей широкими верствами населення. Відповідно проблема використання інтернет-технологій як ресурсу сучасної демократизації актуалізує потребу реалізації ґрунтовного дослідження, спрямованого як на науково-теоретичне осмислення суперечливих реалій сьогодення, так і на емпіричний пошук адекватних референтів для висвітлення цих процесів.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій роботи ґрунтується на послідовному дотриманні визначеної методології, чітко аргументованою і науково обґрунтованою метою і завданнями дослідження, об'єктом і предметом дослідження. З окресленою метою – соціологічна концептуалізація демократизації сучасного суспільства із залученням інтернет-технологій на основі моделювання процесу електронної демократизації українського суспільства авторка цілком справилася. Крім того, у роботі використано доволі широку джерельну базу.

Особливо варто наголосити на повноті використання наукових досліджень при проведенні цього дослідження. Не секрет, що вітчизняна політична наука страждає на те, що у процесі виконання дисертаційних досліджень не повною мірою залучаються дослідження на заявлену тему, проведені раніше, особливо за межами України. Звісно такі проблеми є здебільшого об'єктивними і системними, однак такий підхід часто ставить під сумнів результати багатьох досліджень, оскільки суть дослідження якраз не тільки у вивченні певного інституту, процесу чи явища, а й у аналізі усіх досліджень, зроблених на досліджувану тематику раніше. Дана робота істотно вирізняється професійною охайністю авторки – ретельним, акуратним і коректним вивченням досліджень, які стосуються цієї тематики – зарубіжних і вітчизняних дослідників, їх згадування у тексті, що є необхідною умовою наукового дослідження при формулюванні наукової новизни і завдяки чому висновки дослідження виглядають аргументовано і переконливо. У роботі використано 379 джерел, чого цілком достатньо для виконання поставленої мети.

Методологічна основа дослідження. Для досягнення поставленої мети та вирішення окреслених задач у роботі використано систему загальнонаукових теоретичних методів, зокрема системний, критичний, порівняльний, інтеграційний, а також методи аналізу та синтезу, типологізації, систематизації та інтерпретації. Задля емпіричної верифікації концептуальних положень роботи застосовувалась комбінація кількісних та якісних методів дослідження, зокрема методів статистичного аналізу, вторинного аналізу даних, аналізу напівструктурованих анкет та інтерв'ю.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять дані загальноукраїнських соціологічних опитувань «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін» і низки спеціалізованих проектів у рамках омнібуса, які проводяться Інститутом соціології НАН України на постійній основі; дані авторського соціологічного дослідження поведінки активістів, які виявляли соціально-громадянську активність в інтернет-мережі; дані Державної служби статистики України з питань запровадження елементів е-демократії в країні; дані результатів якісних, кількісних та експертних досліджень та інших джерел інформації, які фіксували перебіг демократизаційних процесів у мережі Інтернет.

Звертає на себе увагу й чітка **структура роботи**, послідовність та аргументованість положень дисертації. В дисертації досліджено та систематизовано теоретичні підходи, понятійно-категоріальний апарат і методологічний інструментарій, якими оперує авторка, і які пояснюють специфіку впливу інтернету на процеси демократичного транзиту в Україні.

У **першому розділі** проаналізовано моделі демократизації та її видозміни під впливом розвитку інформаційно-комунікативних технологій. Дійсно в сучасному світі відбувається активний пошук шляхів вирішення проблем формальних представницьких демократичних інституцій, які втрачають здатність представляти та відстоювати інтереси громадськості.

Завдяки цьому концепції «рухливої демократії» набувають популярності і представляють сучасну форму демократії, здатну поєднати кращі риси як представницької, так і прямої демократії. І можливості її реалізації обумовлені використанням інноваційних інтернет-технологій. Слід погодитися з авторкою, що використання інтернет-технологій – це шанс розширення інструментів демократії для молодих демократій, в яких демократія не еволюціонувала по мірі їх розвитку і які тривалий час перебували у колоніальному стані або мали недемократичні політичні режими, що позначилося на якості політичної участі, політичній культурі загалом.

У **другому розділі** увага акцентована на дослідженні форм впливу Інтернету – як позитивного, так і негативного – на суспільство. Цілком обґрунтовано авторка наголошує, що, досліджуючи вплив інтернет-технологій на процес демократизації, необхідно розрізняти і враховувати в процесі аналізу Інтернет як технічний ресурс з відповідними його складовими та Інтернет як соціальну складову сучасного суспільства з відповідними індикаторами його як соціального ресурсу. Звідси виникає нове поняття «техносвідомість» – як умова ефективного і розумного використання Інтернет-технологій у якості інструментів демократії.

У **третьому розділі** дисертанткою проаналізовано концептуальні передумови запровадження е-демократії в Україні. Пропонована Н. Бойко концептуалізація процесу електронної демократизації охоплює наступні складові: становлення структурно-організаційних системних утворень, які забезпечують можливості онлайн-активностей широкого кола громадян; становлення та закріплення у повсякденній поведінці соціально-громадянських е-практик; відстеження перебігу засвоєння та інтеріоризації соціально-демократичних цінностей і норм суспільної взаємодії (громадянська солідарність, толерантність, плюралізм, довіра, активна громадянська позиція, самоповага тощо).

Зміна ролі агентів електронної демократизації дозволила виділити авторці чотири основні етапи інституціоналізаційного процесу та головного агента кожного з етапів. Перший етап *пересічної (низової) онлайн-активності* пов'язаний із самоорганізаційною активністю громадян, які використовували онлайн-простір задля реалізації пересічних громадянських ініціатив, допомоги тощо. Головним рушієм цього етапу були пересічні громадські онлайн-активісти, свідома ІТ-спільнота. Згодом етап пересічної самоорганізаційної е-активності був поступово трансформований в наступний етап, який авторка окреслює як *міжнародний етап*, який детермінований активізацією міжнародної підтримки громадських е-ініціатив, формування громадянських неурядових організацій, діяльність яких спрямована на активізацію е-демократизаційні трансформації українського суспільства та держави, формування е-інструментарію.

Досліджено форми залучення держави до дигіталізаційних процесів в якості одного з дієвих агентів реалізувалося в інституційній формі, зокрема,

через створення державної установи – Державного агентства з питань електронного урядування України. Цілком слушно Н. Бойко констатує, що наразі розпочався етап впровадження попередньо інституціоналізованих *e*-інструментів. Сьогодні *держава* позиціонує себе, як основного агента, який бере на себе повну відповідальність за реалізацію дигіталізаційних трансформацій у країні. Слід погодитися з висновком, що така ситуація сприятлива для подальшої успішної реалізації *e*-демократичних трансформацій у країні.

У **четвертому розділі** проведено емпіричну верифікацію запропонованої моделі електронної демократизації в реаліях українського суспільства. Задля цього авторкою проаналізовано еволюцію техніко-технологічної, законодавчої та соціальної готовності суспільства до участі у процесі електронної демократизації та виділено стадії дигіталізації українського суспільства та процес інституціоналізації електронної демократизації в Україні. Зокрема, формування законодавчої бази *e*-взаємодії різних соціальних суб'єктів, нарощування форматів *e*-урядування та впровадження інструментів *e*-демократії.

У ході аналізу результатів дослідження громадської думки з'ясовано, що суспільство демонструє готовність до використання Інтернету як ресурсу контролю за діяльністю влади, ресурсу солідаризації, ресурсу взаємодії з владними органами й установами. Зафіксовано становлення сталих соціально-громадянських *e*-практик. Результати аналізу дають підстави констатувати змістово-цільову структуру соціально-громадянської *e*-активності. Дослідниця доводить, що структурування нових видів соціально-громадянської *e*-активності продовжується, і насамперед за рахунок генерації нових видів формалізованої соціально-громадянської *e*-активності, які наразі перебувають у динамічному процесі становлення та інституціоналізаційного оформлення.

Усе викладене дає підстави для висновку, що **наукова новизна** отриманих результатів виглядає цілком переконливо і аргументовано. Дисертанткою вперше розроблено концепт електронної демократизації суспільства, який визначається як складний процес емансипативного нарощування дієвої ресурсності Інтернету у сучасному процесі демократизації; визначено етапи інституціоналізації процесу електронної демократизації в суспільстві: 1 – впровадження підготовчих політичних, технологічних, організаційних, законодавчих, суспільних змін; 2 – відтворення сталих соціально-громадянських *e*-практик; 3 – інтеріоризація демократичних ціннісно-нормативних засад суспільної *e*-активності та *e*-взаємодії, які легітимізують демократизаційні трансформації суспільства; запроваджено громадянськи-центрований підхід до розгляду етапів дигіталізації суспільства; запропоновано концептуальну модель процесу електронної демократизації яка визначає його способи реалізації, агентів та ресурси; визначено показники кожного з виділених типів ресурсів та запропоновано індикатори для їх емпіричного вимірювання; здійснено

емпіричну верифікацію концептуальної моделі відповідно до виділених стадій дигіталізації українського суспільства; визначено структуру та диференціацію соціально-громадянських е-практик за трьома змістовними блоками: інформаційним (когнітивним), комунікаційним (емоційним) та дієвим (поведінковим) соціально-громадянської е-активності; з'ясовано динамічний характер превалювання певного блоку соціально-громадянської е-активності як реакції на політичні, економічні події в країні та світі.

Водночас при викладеній високій оцінці представленого дослідження деякі положення дисертації носять дискусійний характер і потребують уточнення.

По-перше, розглядаючи процеси демократизації в Україні, авторці слід було б більшу увагу приділити якості демократії, яка сформувалася в Україні – тобто характеру політичного режиму. Адже цей факт істотно впливає на наслідки застосування будь-яких інструментів демократії, у тому числі й форм е-демократії. І проблема України у тому, що держава «приватизована» фінансово-промисловими групами (ФПГ). Тому інструменти демократії, які не вигідні ФПГ попросту не запроваджуються, або не працюють. Це стосується й інструментів е-демократії.

По-друге, у дисертації авторка багато разів вживає словосполучення «дієве громадянське суспільство» (наприклад, с. 86), апіорі розглядаючи його як благо і як абсолютно позитивний феномен. Однак тут може виникнути протилежний ефект від дієвості громадянського суспільства, якому не вистачає відповідних знань і навичок, коли громадянська активність набуває радикальних, неконвенційних форм, що також загрожує політичній стабільності держави, або здатне блокувати необхідні, але непопулярні реформи. Тому в дисертації цьому аспекту проблеми варто було б приділити більшу увагу.

По-третє, на с. 160 авторка стверджує, що «аналіз негативного впливу Інтернету на процеси демократизації спостерігаємо здебільшого у працях політичного спрямування – політологів, правознавців, державотворців та ін. Праці соціологів окреслюють здебільшого позитивний вплив Інтернету». Подальші приклади, які наводяться у дослідженні і стосуються оцінок різних авторів впливу інтернет-технологій на ті чи інші політичні процеси є, на наш погляд, епізодичними і суб'єктивними. Оскільки на противагу можна навести безліч прикладів позитивних оцінок впливу інтернет-технологій на політичні процеси. Тому таке категоричне твердження потребує додаткового обґрунтування.

По-четверте, слід було б детальніше проаналізувати наслідки запровадження тих чи інших форм е-демократії в Україні через аналіз функціонування органів, покликаних відповідати за дигіталізацію країни, а не обмежуватись тільки переліком документів, які прийняті у цьому напрямку. У такому разі це б посилювало прикладний аспект даної дисертації (розділ 3).

По-п'яте, у дисертації Н. Бойко стверджує, що у процесі створення необхідних е-інструментів, брали участь соціально-активні представники ІТ-структур, громадські організації всередині країни та міжнародні структури, що підтримували процес ззовні. Але створення інструментів саме по собі не забезпечує їх використання, для цього необхідна їх легітимація, створення необхідної нормативно-правової бази, яка б регламентувала їх застосування. Тут має включитися ще один агент, який буде підтримувати процес зсередини, але на низу, а згори. Йдеться про необхідність створення нових законодавчих і виконавчих структур, як б забезпечили ефективну реалізацію програми розвитку е-урядування в країні (с. 265 – 266). Що мається на увазі під законодавчими і виконавчими структурами, які б забезпечили розвиток е-урядування в країні? Чи може авторка запропонувати конкретні кроки?

По-шосте, на с. 288 авторка цілком слушно акцентує увагу до яких негативних наслідків може призвести неякісне використання інструментів е-демократії. Однак хотілося б отримати роз'яснень від дисертантки на предмет того до яких механізмів слід вдатися державі і суспільству задля запобігання неякісного використання цих інструментів. Можливо тут доречно було б навести досвід інших країн молодого демократії (наприклад, Естонії)?

Загалом висловлені зауваження є точкою зору опонента на взаємозв'язок Інтернету та процесів демократизації в Україні, що не знижує високий фаховий рівень представленої дисертації.

Дисертаційне дослідження виконане на високому теоретико-методологічному рівні, є об'єктивним і виваженим. Основні положення та результати дисертаційного дослідження відображено у 50 наукових публікаціях, з яких: 1 одноосібна монографія; 29 статей у наукових фахових виданнях, з яких: 4 статті у зарубіжних фахових виданнях (одна з них № 6, зокрема включена до міжнародної наукометричної бази Ulrichs Web); 25 у наукових фахових виданнях України (з яких № 8 включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus). Апробацію матеріалів дисертації засвідчують 14 публікацій. Додатково відображують наукові результати 7 праць в інших наукових виданнях.

У дисертації **розв'язано важливу наукову проблему**, яка полягає у подоланні суперечності між зростанням масиву емпіричного матеріалу щодо впливу Інтернету на демократизацію суспільства, фрагментарністю теоретичних розвідок та відсутністю системно-узагальнюючого агрегованого бачення і відповідних пояснювальних концептів, що ускладнює теоретичну інтерпретацію, соціологічний аналіз та обґрунтування наявного стану і перспектив демократизації сучасного українського суспільства з залученням ресурсних можливостей Інтернету.

Результати дослідження можуть бути використані органами державної влади, громадськими організаціями, пов'язаними з розробкою та втіленням програм електронної взаємодії держави з громадськістю. Отримані результати дають змогу удосконалити державну соціальну політику в

Автореферат адекватно відображає зміст дисертації. Належної оцінки заслуговує якість оформлення наукового апарату, стиль викладення матеріалу, акуратність і коректність при оперуванні термінами, поняттями, нормативно-правовими актами, статистичними даними, доречно і переконливо, які посилюють дидактичну частину дослідження.

Висловлені міркування цілком підтверджують достовірність отриманих висновків та результатів дисертаційного дослідження, які мають належне теоретичне і прикладне значення і полягають в розробці концепту електронної демократизації та створенні концептуальної моделі електронної демократизації; поглиблені соціологічних уявлень про ресурсність Інтернету в сучасному демократизаційному процесі; розширенні дослідницького інструментарію оцінки ефективності електронної демократизації суспільства, що створює методологічну основу для емпіричних досліджень демократизаційних трансформацій в сучасному суспільстві.

Проведений аналіз роботи дає підстави для висновку, що дисертаційне дослідження Бойко Н. Л. «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства» відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року №567, а її авторка Бойко Н. Л. заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології».

Офіційний опонент:

доктор політичних наук, професор,
завідувачка відділу теоретичних і прикладних
проблем політології

Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України

20 квітня 2021 р.

Г.І. Зеленько

